

05/23

REGIONALE MONITOR BREDE WELVAART ZUIDOOST FRIESLAND, 2023

REGIONALE MONITOR BREDE WELVAART

ZUIDOOST FRIESLAND, 2023

Inhoud

Inleiding	3
Uitdagingen voor de toekomst van de regio	4
Bevolking	5
Economisch domein	7
Sociaal domein	11
Ruimtelijk domein	14
Indicatoren brede welvaart	19
Literatuur	21
Colofon	24

Inleiding

Lange tijd was het gebruikelijk om regionale ontwikkelingen af te meten aan economische cijfers zoals het bruto binnenlands product (BBP). In de afgelopen jaren groeit de belangstelling voor een nieuwe, bredere kijk op ontwikkeling, waarbij er meer oog voor welbevinden, duurzaamheid, leefbaarheid, óók voor komende generaties, en de samenhang tussen thema's zoals economie, welzijn, samenleving en milieu. Dit geeft aanleiding tot het volgen van maatschappelijke trends op een nieuwe manier, wat resulteerde in het huidige brede welvaartsbegrip.

Brede welvaart wordt gedefinieerd als alles wat mensen van waarde vinden voor een goede kwaliteit van leven. Voor hier en nu, maar ook de effecten van de huidige manier van leven voor latere generaties of mensen elders in de wereld. Planbureau Fryslân brengt in deze derde editie van de Regionale Monitor Brede Welvaart in kaart wat de stand van zaken op het gebied van brede welvaart is in de regio Zuidoost Friesland. Deze keer met een sterke nadruk op het samenhangende verhaal van de regio en een blik op de toekomst. Deze rapportage kan helpen de uitdagingen voor de regio te signaleren en agenderen, maar biedt ook een afwegingskader dat helpt om beter onderbouwde keuzes te maken op weg naar meer brede welvaart.

ROL VAN

PLANBUREAU

FRYSLÂN

Deze publicatie is gebaseerd op een omvangrijke lijst met indicatoren en cijfers, maar wat betekent dit voor de beleid- en planvorming in Zuidoost Friesland? Het brede welvaartsbegrip stelt ons in staat om breed en integraal te kijken naar ontwikkelingen binnen deze regio. Planbureau Fryslân heeft daarom een actieve rol in de diverse regiodeals en kennisinfrastructuren binnen Fryslân. Door het maken van dit rapport biedt het planbureau de benodigde fundatie aan de organisaties om samen te werken aan de verbetering van de kwaliteit van leven voor de inwoners van Fryslân.

Opbouw rapport

Deze rapportage begint met een samenvattend verhaal over de grote uitdagingen van Zuidoost Friesland gebaseerd op de data vanuit brede welvaart. De belangrijkste cijfers worden inzichtelijk gemaakt op basis van drie domeinen: economisch, ruimtelijk en sociaal. Om de ontwikkelingen en vergelijkingen in een demografische context te kunnen plaatsen start de rapportage met cijfers over de bevolking.

Per domein worden de data waar relevant vergeleken met andere regio's in Fryslân, de regio-gemeenten, de provincie, het landelijk gemiddelde en/of voorgaande jaren. Bij veel thema's is deze vergelijking mogelijk, bij andere thema's niet, omdat vergelijkende data ontbreken.

Friese schil

In aanvulling op cijfers uit de regionale CBS-monitor Brede Welvaart brengt dit rapport een 'Friese schil' in beeld met relevante Friese cijfers. Bij veel thema's zijn extra CBS-cijfers toegevoegd die in eerdere analyses van brede welvaart nog niet zijn meegenomen, zoals de cijfers over armoede. Daarnaast zijn data vanuit Panel Fryslân toegevoegd om meer inzicht te geven in het perspectief van inwoners bij de betreffende thema's.

Uitdagingen voor de regio

Mienschap komt onder druk te staan

De provincie heeft te maken met een toenemend aandeel inwoners dat moeite heeft met rondkomen, een dalend aandeel vrijwilligerswerk, afnemende voorzieningen en een stijging van eenzaamheid onder jongvolwassenen en ouderen. Demografische prognoses laten zien dat het aantal jongvolwassenen en ouderen zal toenemen in de regio Zuidoost Friesland. Dit zal de sociale relaties onderling laten veranderen, waarbij de maatschappelijke participatie en ondersteuning mogelijk minder zal worden. Maar tegelijkertijd hebben inwoners wel steeds vaker te maken met chronische aandoeningen, is er een tekort aan zorgverleners en hebben meer inwoners te maken met energiearmoede. De vraag is dus tot hoever de samenleving zorgzaam voor elkaar kan blijven bij een toenemende druk.

Behoud van arbeidsmarkt vraagt om keuzes

De arbeidsmarkt in heel Fryslân heeft te maken met grote krapte. Vanwege de afnemende werkzame leeftijdsgroepen zal de krapte naar verwachting niet minder worden. Voor Zuidoost Friesland wordt dit vooral ervaren in de sectoren Gezondheids- en Welzijnzorg, Handel en Reparatie en Industrie. Als de regio de huidige arbeidsmarkt wil worden behouden, kan er bijvoorbeeld de keuze gemaakt worden om de huidige migratiestroom

naar de regio te versterken. Dit heeft tot nu toe ook geleid tot een groei van de bevolking in plaats van de verwachte krimp. Al zal dit leiden tot een versterkte toenemende vraag naar woningen en daarmee de woningmarkt op grotere spanning zetten. Een andere mogelijkheid is selectiever omgaan met economische activiteit. Zo kan arbeidspotentieel beter benut worden en economische activiteiten die niet bijdragen aan brede welvaart in de regio afnemen.

Strijd om de ruimte wordt groter

De strijd om de ruimte wordt volop gestreden, want de vraag naar meer natuur, ruimte voor de boeren, voldoende woningen, gebieden voor hernieuwbare energie en genoeg plek voor industrie en infrastructuur staat op gespannen voet met elkaar. De strijd om de ruimte zal ook in regio Zuidoost Friesland groter worden, waarbij inwoners zich zorgen maken over de verminderde biodiversiteit en afnemende natuur. Dit staat naast de al toenemende vraag naar (kleine) woningen, de verduurzamingsopgave om de oude en grote woningen die de regio rijk is aan te pakken en de bereikbaarheid van voorzieningen. De oplossingen zijn niet altijd klip-en-klaar maar er zullen wel ingrijpende keuzes gemaakt moeten worden.

Bevolking in Zuidoost Friesland

Hoe de bevolking zich ontwikkelt, heeft invloed op de brede welvaart in een samenleving. Toe- of afname van het aantal inwoners, al dan niet binnen bepaalde leeftijdsgroepen, heeft invloed op verschillende domeinen van brede welvaart, zoals wonen, werken, gezondheid en voorzieningen. Wat zijn belangrijke demografische ontwikkelingen in de regio Zuidoost Friesland?

Bevolking licht gedaald

Het aantal inwoners in Zuidoost Friesland is licht gedaald sinds 2012. Tussen de gemeenten zitten kleine verschillen. Vanwege de gemeentelijke herindeling kan het bevolkingsaantal op 1 januari 2012 niet voor de gemeente Heerenveen bepaald worden. Daarom kunnen we de stijging of daling ook niet in een percentage weergeven.

>> Aantal inwoners Zuidoost Friesland en de procentuele toe-of afname sinds 2012, 2022

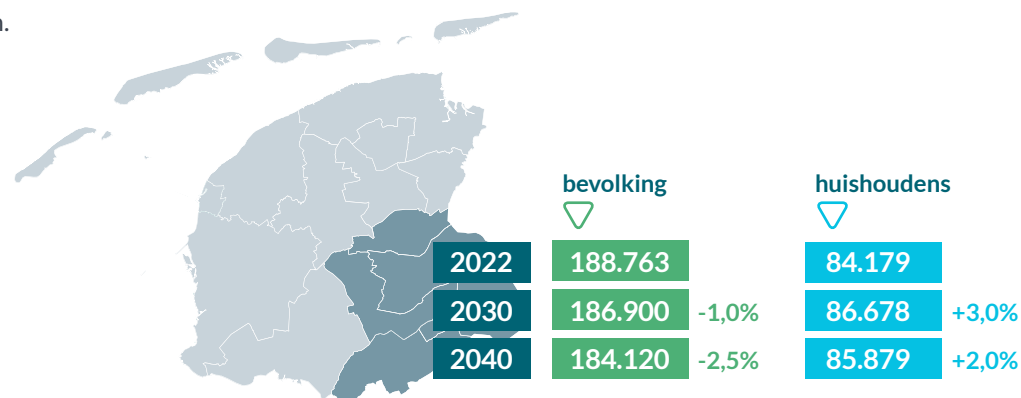
	Aantal inwoners op 1 januari 2022	Toe- of afname sinds 1 januari 2012
Heerenveen	51.119	
Ooststellingwerf	25.680	-0,7%
Opsterland	29.791	-0,5%
Smallingerland	55.895	0,8%
Weststellingwerf	26.278	1,9%
Zuidoost Friesland	188.763	

Bron: CBS, bewerking PF

Prognose: krimp van bevolking, maar eerst nog toename van huishoudens

In 2040 wordt een lichte daling van de bevolking in Zuidoost Friesland van twee procent verwacht ten opzichte van het aantal inwoners in 2020. Uiteindelijk wordt een lichte stijging van het aantal huishoudens verwacht, waarbij het aantal huishoudens in 2030 een sterkere toename kent dan in 2040. Dit wordt vooral veroorzaakt door de stijgende groep alleenstaanden (Provincie Fryslân, 2020).

>> Prognoses Zuidoost Friesland, 2022 – 2040

Bron: CBS; Prognoses provincie Fryslân 2020, bewerking PF

In 2040 een vijfde minder inwoners in werkzame leeftijd in Zuidoost Friesland

In Zuidoost Friesland wonen op dit moment ruim 116.000 inwoners in de werkzame leeftijd (15-65 jaar)¹. De verwachting is dat dit aantal gaat dalen in de komende jaren. In 2030 zijn er ruim 7.700 minder inwoners beschikbaar voor werk. In 2040 is de verwachting dat dit er bijna 17.000 minder zijn. Dat is een daling van 15 procent. Ook in Fryslân (-16%) en Nederland (-6%) wordt een daling verwacht van de inwoners in de werkzame leeftijd, maar de daling op landelijk niveau is minder groot dan in Zuidoost Friesland en Fryslân.

>> Prognoses aantal inwoners in Zuidoost Friesland per leeftijdscategorie, 2022

	2022	2030	2040
0-15 jarigen	28.961	28.523	29.580
15-65 jarigen	116.246	108.463	99.362
65+	43.556	49.914	55.178
Totaal	188.763	186.900	184.120

Bron: CBS; Prognoses provincie Fryslân 2020

Aandeel 65-plussers in Zuidoost Friesland stijgt

In Zuidoost Friesland is 23 procent van de bevolking op dit moment 65 jaar of ouder. De verwachting is dat dit aandeel stijgt naar 29 procent in 2040. Dit ligt iets onder het Fries gemiddelde (30%), maar is hoger dan het verwachte aandeel 65-plussers (26%) in Nederland. Dat betekent dat een groeiende zorgvraag in de komende twee decennia beantwoord moet worden door minder mensen in de werkzame leeftijd.

>> Prognoses inwoners in Zuidoost Friesland per leeftijdscategorie als aandeel van het totaal, 2022

	2022	2030	2040
0-15 jarigen	15%	15%	16%
15-65 jarigen	62%	58%	54%
65+	23%	27%	30%

Bron: CBS; Prognoses provincie Fryslân 2020

¹ Het is op basis van de beschikbare data niet mogelijk om prognoses te maken voor de leeftijdsgroep 15-74 jaar, welke door het CBS wordt aangeduid als 'bevolking in de werkzame leeftijd'. Daarom is gekozen voor de best beschikbare afbakening.

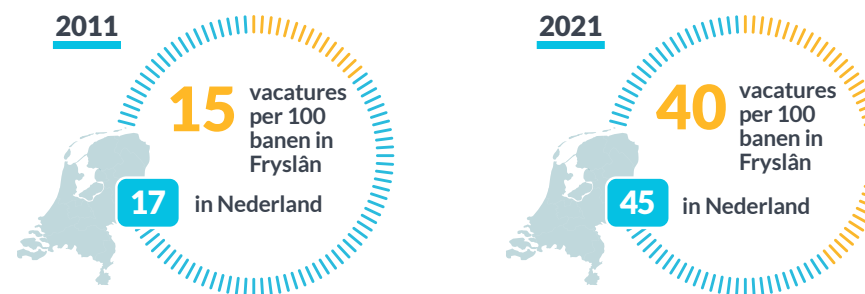
Economie, inkomen en onderwijs in Zuidoost Friesland

Werk en inkomen hebben een belangrijke invloed op hoe het met mensen gaat. Daarom bevat de monitor brede welvaart een aantal thema's die samen het economisch domein vormen: *Arbeid & Vrije Tijd, Materiële Welvaart en Onderwijs*.

Een krappe arbeidsmarkt

In Zuidoost Friesland is, net als in de rest van het land, sprake van een krappe arbeidsmarkt waarop werkgevers moeite hebben om geschikt personeel te vinden. Dat is te zien aan de cijfers over werkloosheid en vacaturegraad. De werkloosheid is gestaag afgenomen sinds 2014, zowel in de regio als in de provincie als geheel. In 2022 lag het werkloosheidspercentage in de regio Zuidoost Friesland op 3,3 procent. Het Fries gemiddelde is 3,5 procent, ook landelijk gaat het om 3,5 procent (CBS, 2023a). De stedelijke gemeenten in de regio kennen een iets hoger werkloosheidspercentage dan de plattelandsgemeenten. Interessant is dat Fryslân wat betreft werkloosheidspercentage tot 2019 boven het Nederlands niveau zat, en daarna er (licht) onder.

Ook is de arbeidsmarktcrapte goed af te lezen aan de vacaturegraad: het aantal vacatures per 1000 banen. Dat cijfer is alleen beschikbaar op provincieniveau. In heel Nederland is de vacaturegraad sinds de coronacrisis sterk toegenomen. Dat is in Fryslân niet anders. Daar vertoont de vacaturegraad dezelfde trend als landelijk, op een iets lager niveau. De meeste vacatures in Fryslân staan open in de grootste drie sectoren: Handel en Reparatie, Gezondheids- en Welzijnszorg en Industrie (CBS, 2022a).

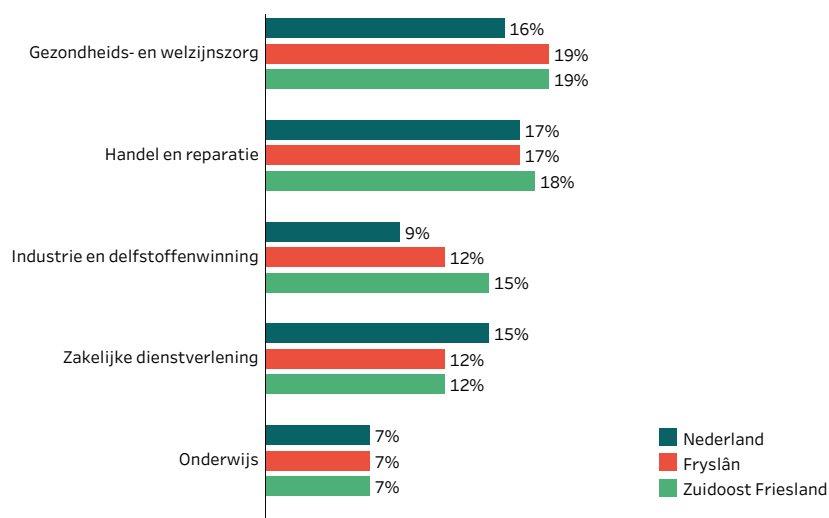
Bron: CBS, bewerking PF

In 2040 bijna 17.000 minder mensen beschikbaar voor werk

Jarenlang is het debat over de arbeidsmarkt, in Fryslân en daarbuiten, gegaan over werkloosheid en de nood aan banen in de regio. Daar was ook het beleid op gericht, dat zich bezig hield met het vestigingsbeleid voor bedrijven en het activeren van mensen die aan de kant stonden. Dat debat is anno 2022 anders van toon en wordt gedomineerd door zorgen over arbeidsmarktcrapte (UWV, 2022). Dat zal voorlopig niet veranderen. De vraag is nu niet hoe er voldoende werk naar de regio gehaald kan worden, maar hoe de vacatures vervuld kunnen worden. Zeker ook in het licht van de bevolkingsprognose, die voor Zuidoost Friesland laat zien dat er in 2040 bijna 17.000 minder mensen beschikbaar zijn voor werk. Daarnaast hebben enkele sectoren, zoals handel, zorg en industrie, momenteel te kampen met een vergrijzend personeelsbestand. Veel werknemers zullen binnen afzienbare tijd met pensioen gaan (FSP, 2022a).

>> Werkgelegenheid in Zuidoost Friesland, Fryslân en Nederland verdeeld over de grootste 5 sectoren, 2021

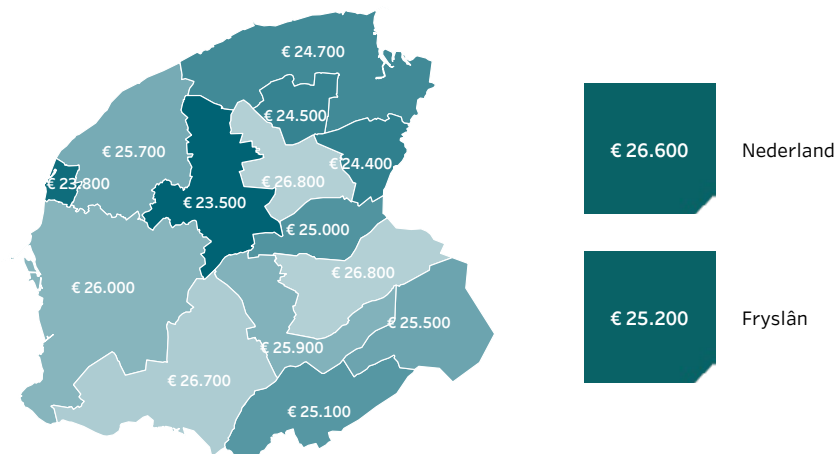
Bron: Provincie Fryslân, bewerking PF

Hogere huishoudinkomens in zuidelijke helft provincie

De materiële welvaart in Fryslân is lager dan het landelijk gemiddelde. Dat is ten eerste af te meten aan het lagere Bruto Binnenlands Product (BBP) per inwoner, de waarde van wat er op economisch gebied geproduceerd en geleverd wordt door inwoners van de provincie. Alleen in Drenthe is het BBP per inwoner lager dan in Fryslân. Binnen de provincie (€ 30.500) is het BBP in 2021 het hoogst in Zuidoost Friesland (€ 33.600) en het laagst in Zuidwest Fryslân (€ 26.700). Het landelijk BBP is € 43.600 (CBS, 2022d).

Binnen de provincie zijn de hogere inkomens te vinden in de zuidelijke helft, terwijl de inkomens in de noordelijke gemeenten wat lager zijn. In de gemeenten Opsterland, Tytsjerksteradiel en De Fryske Marren liggen de mediane inkomens zelfs iets boven het Nederlands gemiddelde. In Zuidoost Friesland liggen de mediane inkomens² relatief het verst uit elkaar tussen de vijf gemeenten. Daarnaast is uit onderzoek bekend dat inwoners van steden vaker te maken hebben met lage inkomens (CBS, 2022c). Dat is in Fryslân te zien in de gemeenten Leeuwarden, Smallingerland en Harlingen.

>> Mediaan besteedbaar inkomen per gemeente, Fryslân en Nederland, 2020

Bron: CBS, bewerking PF

² Het mediaan besteedbaar inkomen is het middelste inkomen in een verdeling van alle inkomens van hoog naar laag. Dat betekent dat precies de helft van de populatie een lager of gelijk inkomen heeft, en precies de helft een hoger inkomen. De mediaan wordt in vergelijking met het gemiddelde minder beïnvloed door uitschieters en wordt daarom veel gebruikt voor scheve verdelingen (Field, 2013). De laatst beschikbare cijfers hierover zijn van 2020.

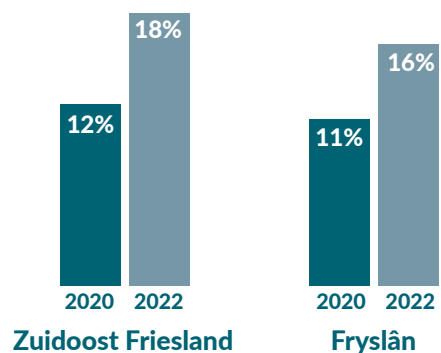

Groeiend aantal inwoners ervaart moeite met rondkomen

In 2020 gaf 12 procent van inwoners van Zuidoost Friesland aan moeite te hebben om rond te komen, in 2022 is dat toegenomen naar 18 procent. Een toename is in alle regio's te zien en in heel de provincie is het gestegen van 11 naar 16 procent. Dat heeft te maken met de inflatie, die in de loop van 2022 het levensonderhoud, waarvan energiekosten een belangrijk deel uit maakten, duurder heeft gemaakt (NIBUD, 2022).

Dit is een belangrijke aanvulling op bestaande data over inkomens, omdat dit zicht geeft op hoe inwoners hun financiële situatie zelf ervaren. Bovendien geeft rondkomen een completer beeld van de financiële gezondheid van inwoners van Fryslân omdat dat het gevolg is van inkomsten uit werk, andere overdrachten en uitgaven. Dat is belangrijk, omdat anders het lagere prijspeil in Fryslân en de steun vanuit de mienskip onzichtbaar blijven.

>> Moeite met rondkomen in Zuidoost Friesland en Fryslân, 2020 en 2022

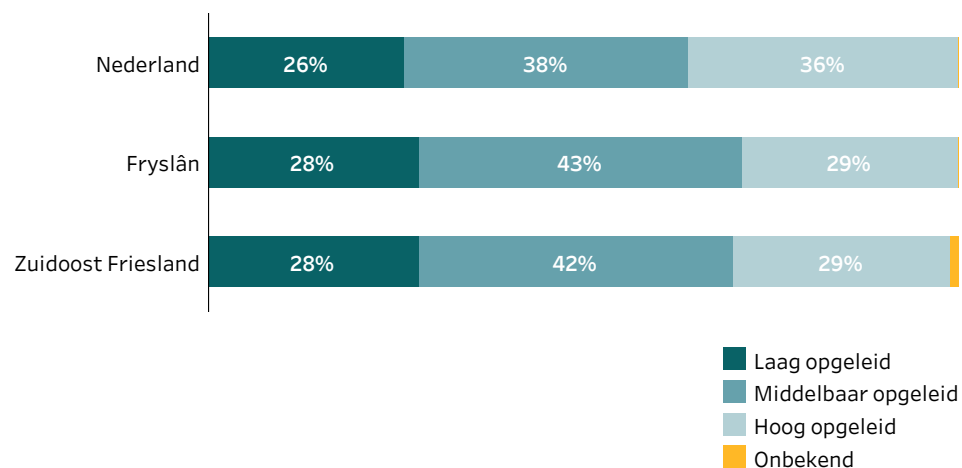

Bron: Panel Fryslân (PF)

Werkenden in Zuidoost Friesland vaker middelbaar opgeleid

Werkenden in Zuidoost Friesland hebben gemiddeld minder vaak een hoger opleidingsniveau dan het landelijk gemiddelde. De Friese beroepsbevolking past goed bij de sectorstructuur, waarin veel middelbaar opgeleiden gevraagd worden. Dat is bijvoorbeeld zo in grote sectoren in de Friese economie als zorg en industrie. Tegelijk is het een aandachtspunt, omdat opleidingsniveau een belangrijke indirecte invloed heeft op brede welvaart. Zo hebben laagopgeleiden gemiddeld lagere ervaren gezondheid, lager inkomen en een grotere kans op werkloosheid (Van de Werfhorst, 2015).

>> Beroepsbevolking naar opleidingsniveau in Zuidoost Friesland, Fryslân en Nederland, 2021

Bron: CBS, bewerking PF

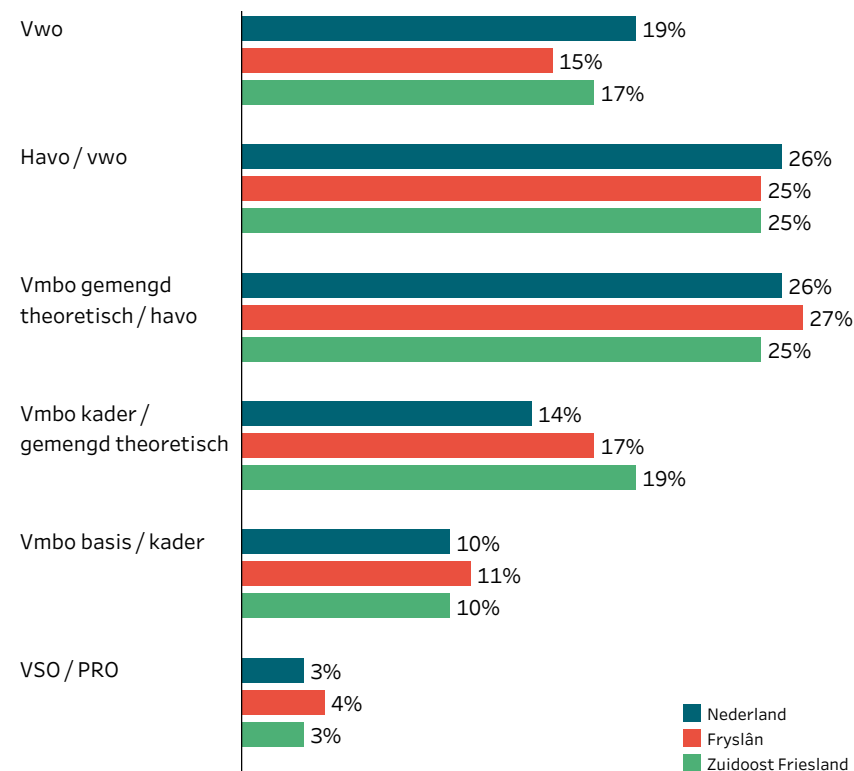

Ook onderwijsvolgenden vaker middelbaar opgeleid

Zoals voor de beroepsbevolking geldt dat het grootste aandeel middelbaar of lager³ is opgeleid, zo is dat ook waar voor onderwijsvolgenden in Zuidoost Friesland. Er worden meer mbo diploma's en minder universitaire diploma's behaald in de regio. Dat kan onder meer verklaard worden doordat er meer vmbo adviezen worden gegeven aan leerlingen in groep 8. Toch is het aandeel vwo-adviezen hoger dan het provinciaal gemiddelde.

Onderzoek van de Onderwijsinspectie laat zien dat vooral leerlingen met lagere opgeleide ouders lagere schooladviezen krijgen (Onderwijsinspectie, 2018). Zo ontstaat er de situatie dat leerlingen met lagere sociale achtergronden op een lager onderwijsniveau het voortgezet onderwijs instappen, en daar minder vaak opstromen naar een hoger niveau dan even goed presterende medeleerlingen met hoogopgeleide ouders. Dat is onwenselijk vanwege de hierboven aangehaalde positieve samenhang tussen opleidingsniveau en inkomenspositie, arbeidsparticipatie, gezondheidskenmerken en veiligheid. Maar op macroniveau leidt het ook tot onbenut potentieel, namelijk werkenden die niet op hun optimale niveau de arbeidsmarkt betreden. Hier ligt dus ook een verband met brede welvaart later.

>> Aandeel definitieve schooladviezen aan leerlingen in Zuidoost Friesland, Fryslân en Nederland, 2021/2022

Bron: DUO, bewerking PF

³ Volgens definitie van het CBS: laagopgeleid omvat onderwijs op het niveau van basisonderwijs, het vmbo, de eerste 3 leerjaren van havo/vwo, of de assistentenopleiding (mbo-1). Middelbaar opgeleid omvat de bovenbouw van havo/vwo, de opleidingen mbo-2 t/m mbo-4. Hoogopgeleid omvat onderwijs op het niveau van hbo of wo.

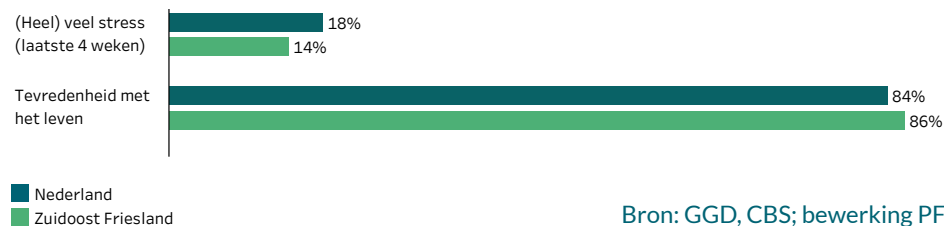
Sociale leefomgeving

In de sociale leefomgeving staat het welbevinden van mensen centraal. Dat welbevinden wordt niet alleen bepaald door *economische* factoren als een passend inkomen en een passende baan, of door *ruimtelijke* factoren als een passende woning en een prettige woonomgeving, maar ook door een goede fysieke en psychische gezondheid, mobiliteit, welzijn, veiligheid, sociale contacten en de tevredenheid over verschillende aspecten van het leven.

Tevreden met het leven, minder stress dan landelijk

Het merendeel van de inwoners van Zuidoost Friesland is tevreden met het leven. De regio scoort iets hoger dan het landelijk gemiddelde, even hoog als het Fries gemiddelde. Qua stressbeleving scoren de gemeenten in Zuidoost Friesland, net als de provincie Fryslân, gunstiger dan het landelijk gemiddelde. Het aandeel wisselt enigszins per gemeente: in Smallingerland en Weststellingwerf ligt dat met 15 procent net iets hoger dan het provinciale gemiddelde. Het ervaren van stress is het hoogst onder de jongvolwassenen (18-34-jarigen) en neemt af met het stijgen van de leeftijd.

>> Mate van stress (2020) en tevredenheid met het leven (2021) in Zuidoost Friesland en Nederland

Bron: GGD, CBS; bewerking PF

Zorgen over geestelijk welzijn van jongeren en ouderen

Het aandeel inwoners van Zuidoost Friesland dat matige tot ernstige eenzaamheid ervaart stijgt. Wel is dit aandeel kleiner dan het landelijk gemiddelde. Ook Fryslân scoort onder dit gemiddelde. Waar in Zuidoost Friesland en Fryslân de eenzaamheid stabiliseerde tussen 2016 en 2020, zette de stijging landelijk door.

>> Eenzaamheid en matig tot hoog risico op angststoornis of depressie, Zuidoost Friesland, 2020

Eenzaamheid **40%**

Risico op angststoornis of depressie **40%**

Bron: GGD, bewerking PF

Onder 75-plussers was de eenzaamheid altijd al hoger dan onder de overige, jongere leeftijdsgroepen: de helft van alle 75-plussers in Fryslân ervaart eenzaamheid, verklaarbaar door de vele verliesmomenten. Omdat deze leeftijdsgroep groeit, neemt naar verwachting ook het aantal ouderen toe dat lijdt onder eenzaamheid. Daarnaast neemt het aantal mensen dat alleen woont toe. Opmerkelijk is dat de eenzaamheid onder jongvolwassenen (18-34-jarigen) in Fryslân steeg van 33 procent in 2012 naar 42 procent in 2020.

Bijna vier op de tien inwoners van Zuidoost Friesland loopt een matig tot ernstig risico op het ontwikkelen van een depressie. Het aandeel risico-lopers is in Zuidoost Friesland weliswaar lager dan het landelijk gemiddelde, maar steeg gestaag vanaf 2012. De gemeente Opsterland kende met zeven procent de hoogste stijging. Vooral jongvolwassenen (18-34-jarigen) en 75-plussers lopen het meeste risico.

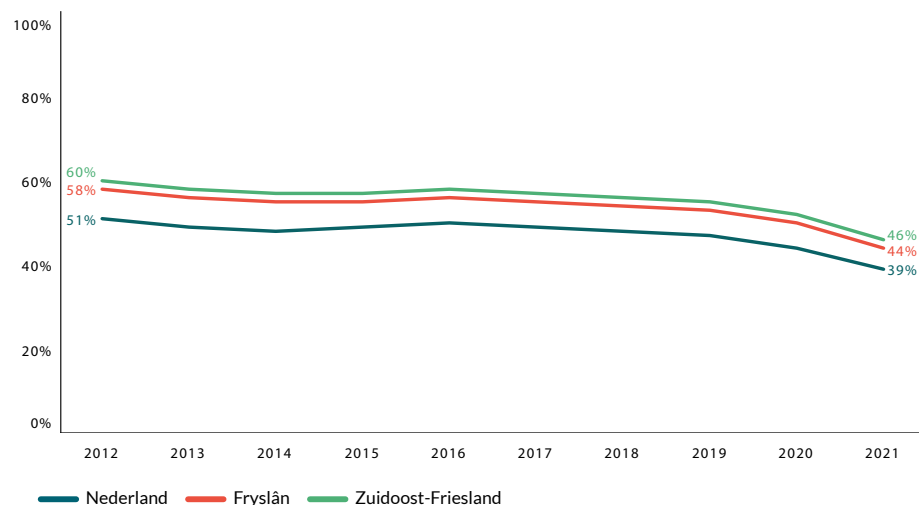
Kampioen vrijwilligerswerk, maar aandeel daalt

Fryslân blijft als provincie de landelijke kampioen als het gaat om vrijwilligerswerk, maar er is zowel in Zuidoost Friesland als in Fryslân sprake van een daling in het aandeel inwoners (15+) dat vrijwilligerswerk verricht. Vanaf 2016 daalt het aandeel vrijwilligers, en een extra daling zette in vanaf 2019. Deze werd mede veroorzaakt door de coronamaatregelen die het vrijwilligerswerk voor onbepaalde tijd opschortten. In Heerenveen en Opsterland is het aandeel inwoners dat vrijwilligerswerk doet het grootst. Voor Ooststellingwerf zijn geen cijfers beschikbaar.

Momenteel doet een kleine helft (46 procent) van de inwoners van Zuidoost Friesland vrijwilligerswerk, waar dat tien jaar geleden nog meer dan de helft was (60 procent). Het vaakst wordt vrijwilligerswerk verricht bij sport- en buurtverenigingen.

Het zijn nog altijd de 65-75-jarigen die het vaakst vrijwilligerswerk doen. Het toenemen van het aantal 65-plussers kan dan ook een (tijdelijke) positieve impuls geven aan vrijwilligerswerk.

>> Aandeel inwoners dat vrijwilligerswerk verricht in Zuidoost Friesland, Fryslân en Nederland, 2012-2021

Bron: GGD, CBS; bewerking PF

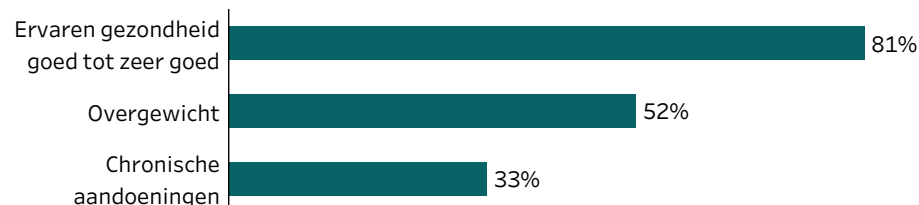

Zorgen over overgewicht en hoge aandeel chronische aandoeningen

Iets meer dan de helft van de inwoners van Zuidoost Friesland kampt met overgewicht, en een derde met één of meer chronische aandoeningen. Deze hoge scores komen niet overeen met de hoge score die inwoners aan hun eigen gezondheid geven.

De Sociaal Economische Status (SES) heeft veel invloed op de gezondheid. Inwoners met een lager opleidingsniveau ervaren hun gezondheid niet alleen minder vaak als (zeer) goed, over het algemeen leven zij 4,4 jaar korter en hun laatste 14 jaar in een minder goede gezondheid dan inwoners met een hoger opleidingsniveau (CBS, 2023b).

>> Als (zeer) goed ervaren gezondheid, overgewicht en chronische aandoeningen in Zuidoost Friesland, 2020

Bron: GGD, bewerking PF

Verwacht tekort aan zorgverleners

De samenstelling van de bevolking verandert. Het aandeel (oudere) ouderen neemt toe, het aandeel mensen in de beroepsbevolking-leeftijd neemt af. Zorgplein Noord wijst op een groeiend tekort aan zorgpersoneel, een vergrijzend personeelsbestand en een relatief hoog ziekteverzuim. Dit, terwijl de sector gezondheids- en welzijnszorg de grootste werkgever is in Zuidoost Friesland: bijna één op de vijf banen wordt in deze sector vervuld. Er zijn signalen over 'een verwacht zorg-infarct', met meer ouderen, meer zorgbehoefte, oplopende kosten, maar minder geld en minder zorgpersoneel. Ook het aantal mantelzorgers neemt af. Doorgaans zijn het de 50-75-jarigen die de meeste mantelzorg verrichten. Deze leeftijdsgroep neemt in aantal af. De meeste mantelzorg wordt doorgaans gegeven aan 85-plussers, en deze groep neemt in aantal toe. Hulpbehoevende ouderen kunnen daarom in de toekomst op steeds minder mantelzorgers rekenen (ZorgpleinNoord, 2022).

Minder misdaden, online criminaliteit stijgt

Fryslân behoort al jaren tot de veiligste provincies van Nederland. Het gevoel van veiligheid is er het hoogst. Landelijk voelt 33 procent zich wel eens onveilig. In de regio Zuidoost Friesland ligt dat percentage net wat hoger dan provinciaal (26%). In Fryslân ligt het aantal geregistreerde misdrijven relatief ook het laagst vergeleken met de andere provincies. In 2014 ging het in Zuidoost Friesland om 7.355 geregistreerde misdrijven, in 2021 om 5615. Het aantal misdrijven kent al sinds 2010 een dalende trend. Eén vorm van criminaliteit stijgt echter: online criminaliteit. In 2019 werden landelijk 5.000 aangiftes gedaan van online oplichting, een jaar later ging het om het dubbele aantal: 10.000 aangiftes (Planbureau Fryslân, 2022c).

Wonen, natuur en landschap in Zuidoost Friesland

Het landschap, de woning en de woonomgeving maken voor mensen het leven de moeite waard. Wat zijn de belangrijkste ontwikkelingen bij wonen, de verduurzamingsopgave en het gebruik van de ruimte?

Grote afstand tot voorzieningen niet problematisch bij eigen vervoer en digitalisering

In Zuidoost Friesland is de gemiddelde afstand tot voorzieningen groter dan landelijk. Wanneer inwoners beschikken over eigen vervoer of snel internet zullen zij de relatief grote afstand tot voorzieningen minder als een probleem ervaren. Dit gaat niet op voor de groep (veelal oudere) inwoners die niet digitaal vaardig is of niet (meer) over eigen vervoer beschikt. Minder ontmoetingsplaatsen kan ook leiden tot aantasting van de sociale cohesie.

Uit panelonderzoek blijkt dat een groot deel van de inwoners van Fryslân grote waarde hecht aan de aanwezigheid van een supermarkt, bushalte of treinstation, basisschool en een huisarts in hun leefomgeving. Door schaalvergroting en het plattelandskarakter van de provincie is het aantal voorzieningen in heel Fryslân afgenomen. Daardoor is de afstand tot een groot aantal voorzieningen toegenomen. Voor de regio Zuidoost Friesland is dit beeld genuanceerder omdat Heerenveen en Smallingerland een meer stedelijk karakter kennen, terwijl Opsterland, Oost- en Weststellingwerf plattelandsgemeenten zijn. Het autobezit ligt in de regio hoger dan provinciaal; iets meer dan de helft van de inwoners van Zuidoost Friesland heeft de beschikking over een auto. Naast de auto (66%) maken ze het meest gebruik van de fiets⁴ (41%). De regio is met een treinverbinding en twee snelwegen die door het gebied lopen makkelijker bereikbaar dan andere delen van Fryslân (Planbureau Fryslân, 2022a).

De afstand tot voorzieningen kan, behalve door vervoer, ook overbrugd worden met toegang tot (snel) internet. In 2021 beschikte 96-99 procent van de huishoudens in Zuidoost Friesland thuis over (snel) internet (ten minste 100 Mb/s). Het percentage wisselt licht tussen de gemeenten. Driekwart van de inwoners van de regio is (zeer) tevreden over de toegankelijkheid tot snel internet, gelijk aan het Fries gemiddelde (Planbureau Fryslân, 2022a).

In de toekomst zullen meer huishoudens aangesloten worden op snel internet. Echter, dit is geen oplossing voor minder digitaal vaardige mensen. Met name de groeiende groep ouderen zal hier problemen mee ondervinden, en daarnaast zal deze groep ook vaker niet (meer) over eigen vervoer beschikken.

⁴ Het aandeel inwoners dat 3 keer per week of vaker gebruik maakt van een vervoersmiddel.

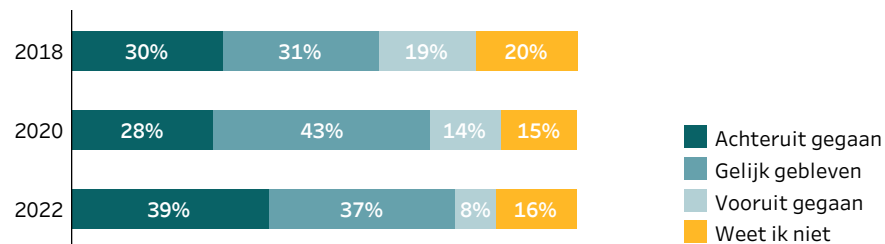

Zorgen over het landschap, natuur en biodiversiteit nemen toe

Het Friese landschap wordt door inwoners van Zuidoost Friesland gewaardeerd met een 7,8. Vergeleken met andere Friese regio's wordt alleen door inwoners van Noordoost Fryslân het landschap even hoog beoordeeld (Panel Fryslân, 2023). De verbondenheid met het landschap is in Zuidoost Friesland bovendien sterk. Gemiddeld geven inwoners van de regio voor die verbondenheid een 8,3.

Wel vindt 39 procent van de inwoners dat het Friese landschap de afgelopen 5 jaar achteruit is gegaan. In 2020 vond een kleinere groep van 28 procent dat het landschap achteruit was gegaan (Panel Fryslân, 2020a; 2023).

>> Ontwikkeling Friese landschap in de laatste 5 jaar volgens inwoners van Zuidoost Friesland, 2018-2022

Bron: Panel Fryslân (PF)

De zorgen gaan vooral over:

- het verdwijnen van bloemen, insecten, vissen en vogels (82%)
- het verdwijnen van bomen, heggen en houtwallen (79%)
- verdroging (74%)
- verslechterde waterkwaliteit (71%)
- bouw van bedrijfsterreinen en/of grote stallen (67%)

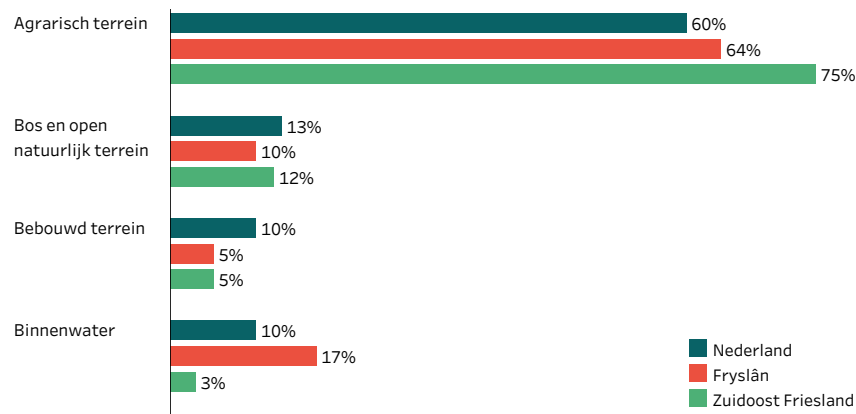
Ten opzichte van de provinciale cijfers zijn er geen grote verschillen. De top vijf van onderwerpen waar inwoners zich zorgen over maken is hetzelfde als in Fryslân. Wel maken inwoners van Zuidoost Friesland zich iets meer zorgen over verdroging (+5%) en de komst of uitbreiding van wegen en spoorlijnen (+6%). Dat laatste kan te maken hebben met de mogelijke komst van de Lelylijn, waarvan het beoogde traject door het landschap van Zuidoost Friesland loopt (Panel Fryslân, 2023).

Wensen van inwoners omtrent ruimtegebruik

In Zuidoost Friesland wordt driekwart van de totale oppervlakte gebruikt voor agrarisch terrein. Dat aandeel is groter dan provinciaal (64%). Zuidoost Friesland is de regio met het grootste aandeel agrarisch terrein van de provincie. Het aandeel binnenwater (3%) in Zuidoost Friesland is laag ten opzichte van Fryslân en Nederland. Er zijn relatief weinig meren, kanalen en rivieren in dit gebied te vinden.

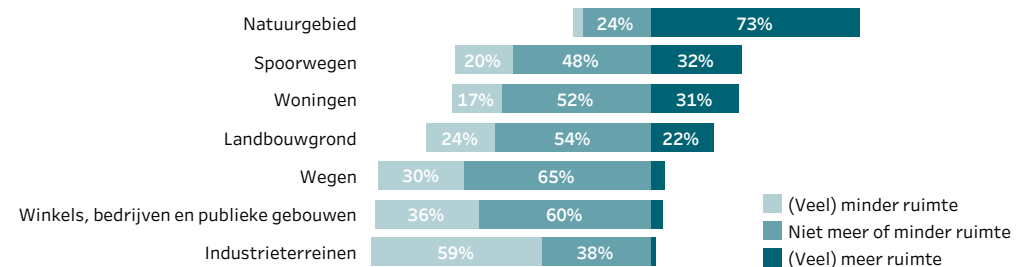
>> Bodemgebruik in percentage van totaal (exclusief buitenwater) in Nederland, Fryslân en Zuidoost Friesland, 2015

Bron: CBS, bewerking PF

Aan inwoners is gevraagd of er meer of minder ruimte moet komen voor natuur, woningen, landbouw et cetera. In Zuidoost Friesland wil 73 procent van de inwoners meer ruimte voor natuurgebied. Dat aandeel ligt hoger dan in andere regio's. Daarnaast wil 59 procent van de inwoners wil minder ruimte voor industriegebied, ook dat aandeel ligt hoger dan in andere regio's.

>> Aandeel inwoners van Zuidoost Friesland dat verschillende onderdelen van het landschap meer, evenveel of minder ruimte zouden geven ten opzichte van nu, 2023

Bron: Panel Fryslân (PF)

Wanneer we het bestaande ruimtegebruik vergelijken met de wensen van inwoners, dan valt op dat minder ruimte voor bedrijven niet veel extra ruimte oplevert omdat het huidige beslag al gering is. Een tweede opmerking betreft hetgeen inwoners onder 'natuur' verstaan, want veel mensen zien weilanden ook als natuur (Panel Fryslân, 2023).

Demografische ontwikkelingen hebben gevolgen voor de vraag naar woningen

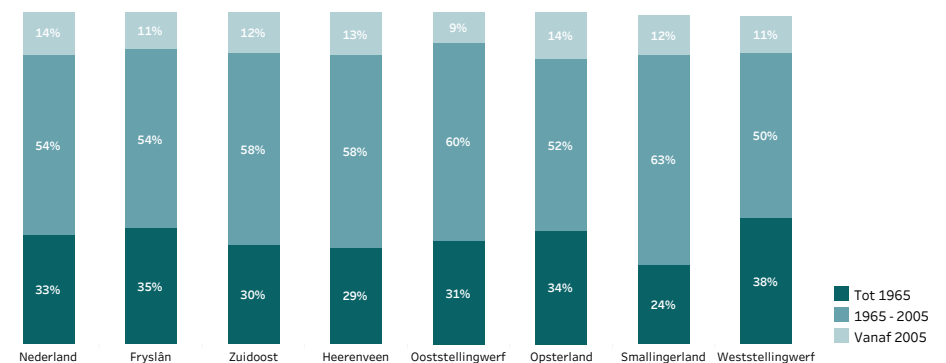
Door een veranderende samenstelling van de bevolking en een groeiend aantal kleine huishoudens zal de behoefte aan woningen waarschijnlijk verschuiven naar meer kleine woningen en minder gezinswoningen.

Hoewel de omvang van de bevolking van Zuidoost Friesland de afgelopen jaren stabiel is, verandert de samenstelling van de bevolking wel. Het aantal 65-plussers stijgt en de andere leeftijdsgroepen dalen. De verwachting is dat het aantal huishoudens toeneemt tot 2031 om daarna te dalen (Provincie Fryslân, 2020). Opvallend daarbij is dat met name het aantal eenpersoonshuishoudens stijgt. Voorlopig zal er dus vooral behoefte zijn aan kleinere woningen en juist minder aan gezinswoningen. Op termijn zijn er waarschijnlijk minder woningen nodig. Onzekere factor daarbij is de migratie van diverse groepen mensen naar de regio.

Grote verduurzamingsopgave door meer oude en grote woningen

De opgave om te verduurzamen hangt samen met het bouwjaar van de woning. De regio Zuidoost Friesland kent in vergelijking met de andere regio's het laagste aandeel oude woningen (gebouwd voor 1965). Er is veel nodig om deze huizen bijvoorbeeld te isoleren. In Opsterland en Weststellingwerf staan de meeste oude woningen in deze regio. In Opsterland staan de meeste grote woningen van deze regio (36%).

>> Woningen naar bouwjaar in Zuidoost Friesland, Fryslân en Nederland, 2022

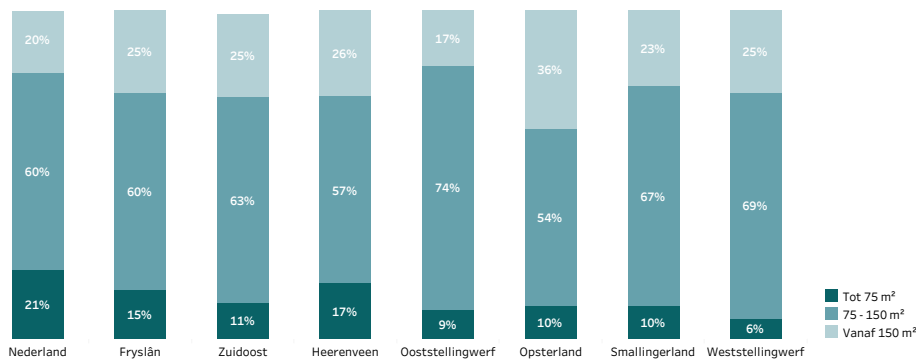

Bron: CBS, bewerking PF

De kosten van verduurzaming zijn bij grote woningen hoger, maar de besparing op hoge stookkosten is ook groter. Er zijn in Fryslân meer eengezinswoningen en minder flats. Een nadeel van eengezinswoningen ten opzichte van flats is dat meer muuroppervlakte geïsoleerd moet worden. Anderzijds hebben eengezinswoningen meer ruimte voor zonnepanelen. Oost- en Weststellingwerf hebben relatief het grootste aandeel woningen met zonnepanelen, respectievelijk 37 en 31 procent. Ter vergelijking: 27 procent van de Friese woningen en 20 procent van de Nederlandse woningen heeft zonnepanelen. In de andere gemeenten in Zuidoost Friesland liggen de percentages onder het Fries gemiddelde: 25 procent in Opsterland, 24 procent in Heerenveen en 23 procent in Smallingerland (Independer, 2022).

>> Woningen naar oppervlakte in Zuidoost Friesland, Fryslân en Nederland, 2022

Bron: CBS, bewerking PF

Energiearmoede meer bij huurders dan bij woningeigenaren

Sociale huurders in Zuidoost Friesland besteden een derde (32%) van hun besteedbaar inkomen aan woonlasten (woonquote), ten opzichte van een kwart (25%) bij eigenaren. Voor particuliere huurders in Zuidoost Friesland is dit aandeel niet bekend. Er is weinig verschil tussen Nederland en Fryslân.

>> Woonquote in Zuidoost Friesland, 2021

Eigenaar **25%**   Sociale huur **32%**

Bron: CBS, bewerking PF

Uit cijfers van PON & Telos blijkt dat, in januari 2023, in Oost- en Weststellingwerf 30 tot 35 procent van de huishoudens een hoge energiequote heeft. Ook in Smallingerland en Opsterland is dat percentage hoog (25-30%). Er is sprake van een hoge energiequote wanneer meer dan 10 procent van het inkomen besteed wordt aan energie (PON & Telos, 2022).

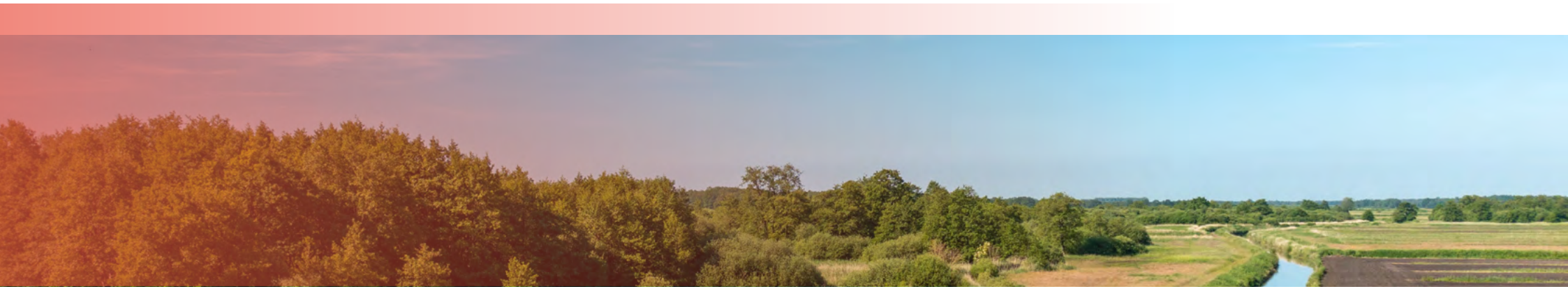
Het aandeel koopwoningen is in Fryslân 62 procent en daarmee groter dan in Nederland (57%). In Zuidoost Friesland is het aandeel koopwoningen ongeveer gelijk aan provinciaal (63%). In de plattelandsgemeenten in Zuidoost Friesland is dat aandeel iets groter dan de twee meer stedelijke gemeenten (Planbureau Fryslân, 2022d). Energiearmoede komt voor bij zowel woningeigenaren als huurders, maar huurders hebben – anders dan woningeigenaren – doorgaans geen financiële verantwoordelijkheid in het verduurzamen en onderhoud van de woning. Eén op de vijf huurders heeft isolatie aangekaart bij de verhuurder, daarna is in de meeste gevallen (59%) de verhuurder in actie gekomen (FSP, 2022b).

Overzicht brede welvaart indicatoren

In de voorgaande hoofdstukken werden scores van de regio Zuidoost Friesland op drie thema's en diverse indicatoren weergegeven. Dit leidt tot een aantal inzichten in hoe het gesteld is met de brede welvaart in Zuidoost Friesland. Om relevante indicatoren één oogopslag weer te geven is per domein een tabel gemaakt, waarin de gemiddelde score van de regio waar mogelijk wordt vergeleken met het landelijk of Fries gemiddelde.

- gunstiger
- ongunstiger
- vergelijkbare gemiddelde score

	Indicator	In vergelijking met	
		Nederland	Fryslân
Sociaal	Tevredenheid met het leven (2021)		
	Inwoners dat zichzelf gelukkig vindt (2022)		
	Voldoende eigen regie (2020)		
	Rapportcijfer leefbaarheid (2020)		
	Ervaren gezondheid (2020)		
	Levensverwachting (2020)		
	Personen met één of meer Chronische ziekten (2020)		
	Overgewicht (2020)		
	Inwoners dat voldoet aan de beweegrichtlijn (2020)		
	Risico op angst of depressie (2020)		
	Contact met familie, vrienden of buren (2021)		
	Ervaren eenzaamheid (2020)		
	Vertrouwen in instituties (2021)		
	Vertrouwen in anderen (2021)		
	Vrijwilligerswerk (2020)		
	Geregistreerde misdrijven (2021)		
	Tevredenheid veiligheid in dorp of wijk (2020)		
Tevredenheid met vrijetijd (2021)			

	Indicator	In vergelijking met	
		Nederland	Fryslân
Economisch	Mediaan besteedbaar inkomen (2020)	ongunstiger	
	Bruto binnenlands product (2021)	ongunstiger	
	Huishoudens met lage inkomensgrens (2020)	vergelijkbare gemiddelde score	
	Moeite met rondkomen (2020)		ongunstiger
	Tevredenheid met het werk (2020)		ongunstiger
	Netto arbeidsparticipatie (2020)	ongunstiger	
	Scholing voor werk (2021)		ongunstiger
	Werkloosheid (2020)	vergelijkbare gemiddelde score	
	Schooladviezen (2022)	vergelijkbare gemiddelde score	

- gunstiger
- ongunstiger
- vergelijkbare gemiddelde score

	Indicator	In vergelijking met	
		Nederland	Fryslân
Ruimtelijk	Gemiddelde verkoopprijs (2022)	gunstiger	
	Tevredenheid met woning (2021)	gunstiger	
	Tevredenheid met woonomgeving (2021)	gunstiger	
	Zorgen over landschap (2022)		gunstiger
	Broeikasemissie per inwoner (2020)	vergelijkbare gemiddelde score	
	Uitstoot fijnstof naar lucht (2020)	gunstiger	
	Rapportcijfer tevredenheid voorzieningen (2020)		gunstiger
	Tevredenheid internetverbinding (2021)		gunstiger
	Afstand tot groen (2017)	gunstiger	
	Afstand tot sportterrein (2021)	vergelijkbare gemiddelde score	
	Afstand tot basisschool (2021)	ongunstiger	
	Afstand tot café (2021)	ongunstiger	

Voor meer informatie over de data behorend bij deze indicatoren verwijzen we naar de monitoren op onze [website](#). In de loop van dit jaar wordt nog een aantal monitoren toegevoegd. Zoekt u specifieke cijfers of heeft u vragen? We helpen u graag verder! Neem contact op met [Arlette Bickel](#).

Bronnen

CBS. (2018). Statline: Bodemgebruik; uitgebreide gebruiksvorm, per gemeente.

Geraadpleegd op 4-4-2023, van <https://opendata.cbs.nl/#/CBS/nl/dataset/70262ned/table>

CBS. (2022a). Statline: Arbeidsdeelname; regionale indeling 2021.

Geraadpleegd op 4-4-2023, van <https://opendata.cbs.nl/#/CBS/nl/dataset/85269NED/table>

CBS. (2022b). Statline: Bevolking op 1 januari en gemiddeld; geslacht, leeftijd en regio.

Geraadpleegd op 4-4-2023, van <https://opendata.cbs.nl/#/CBS/nl/dataset/03759ned/table>

CBS (2022c). *Materiële welvaart in Nederland 2022*.

Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek. <https://longreads.cbs.nl/materiele-welvaart-in-nederland-2022/>

CBS. (2022d). Regionale Monitor Brede Welvaart 2022.

Geraadpleegd op 4-4-2023, van <https://www.cbs.nl/nl-nl/visualisaties/regionale-monitor-brede-welvaart-2022>

CBS. (2022e). Statline: Voorraad woningen; gemiddeld oppervlak; woningtype, bouwjaarklasse, regio.

Geraadpleegd op 4-4-2023, van <https://opendata.cbs.nl/#/CBS/nl/dataset/82550NED/table>

CBS. (2022f). Statline: Voorraad woningen; woningtype, oppervlakteklasse, regio.

Geraadpleegd op 4-4-2023, van <https://opendata.cbs.nl/#/CBS/nl/dataset/83704NED/table>

CBS. (2022g). *Wonen langs de meetlat. Resultaten van het WoonOnderzoek Nederland 2021*.

Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek. <https://www.woononderzoek.nl/home>

CBS. (2022h). Statline: Woonlasten huishoudens; kenmerken woning, regio.

Geraadpleegd op 4-4-2023, van <https://opendata.cbs.nl/#/CBS/nl/dataset/84488NED/table>

CBS. (2022i). Statline: Zonnestroom; vermogen en vermogensklasse, bedrijven en woningen, regio.

Geraadpleegd op 4-4-2023, van <https://opendata.cbs.nl/#/CBS/nl/dataset/85005NED/table>

CBS. (2023a). Statline: Arbeidsdeelname; regionale indeling 2022.

Geraadpleegd op 4-4-2023, van <https://opendata.cbs.nl/#/CBS/nl/dataset/85494NED/table>

CBS. (2023b). Statline: Gezonde levensverwachting; geslacht, leeftijd en onderwijsniveau.

Geraadpleegd 26-4-2023, van <https://opendata.cbs.nl/#/CBS/nl/dataset/84842NED/table>

Databank Provincie Fryslân. (z.d.). Werkgelegenheid naar sector.

Geraadpleegd op 4-4-2023, van https://friesland.databank.nl/Jive?cat_open_code=c116&presel_code=ps77

DUO. (2023). Leerlingen bo en sbo - schooladviezen 2021-2022.

Geraadpleegd op 4-4-2023, van https://duo.nl/open_onderwijsdata/primair-onderwijs/aantal-leerlingen/schooladviezen.jsp

FSP. (2022a). *Balans van de economische veerkracht van Fryslân*.

Leeuwarden: Fries Sociaal Planbureau. <https://www.planbureau Fryslan.nl/publicaties/balans-van-de-veerkracht-van-fryslan/>

FSP. (2022b). *Het Friese inwonersperspectief op de energietransitie 2021*.

Leeuwarden: Fries Sociaal Planbureau.

[Groeiende zorgen over klimaatverandering en financiële gevolgen energietransitie - Planbureau Fryslân \(planbureau Fryslan.nl\)](https://www.planbureau Fryslan.nl/publicaties/groeiende-zorgen-over-klimaatverandering-en-financiële-gevolgen-energietransitie-2021)

Independer. (2022). *Bijna 1 op de 5 woningen heeft zonnepanelen* [Persbericht].

Geraadpleegd op 4-4-2023, van <https://www.independer.nl/energie/info/onderzoek/zonnepanelen-2022>

NIBUD. (2022). *Rondkomen en betalingsproblemen. Ervaringen van Nederlandse huishoudens in onzekere tijden*. Utrecht: NIBUD.

Noordhoff Atlasproducties. (2009). *De Bosatlas van Fryslân*. Groningen: Noordhoff Uitgevers.

Onderwijsinspectie. (2018). *Kansen(on)gelijkheid bij overgangen PO-VO. Bevindingen en bevorderende en belemmerende factoren*. Den Haag: Onderwijsinspectie. <https://www.onderwijsinspectie.nl/documenten/rapporten/2018/06/13/onderzoeksverslag-kansenongelijkheid-bij-de-overgangen-po-vo>

Panel Fryslân. (2020). *Landschap*.

Panel Fryslân. (2023). *Natuur, landschap en biodiversiteit in Fryslân*.

Geraadpleegd op 6-4-2023, van <https://www.planbureau Fryslan.nl/nieuws/burgerperspectief-op-discussies-rondom-natuur-en-landschap-fryslan/>

Planbureau Fryslân. (2022a). *Bereikbaarheid in Fryslân*.

Geraadpleegd op 6-4-2023, van <https://www.planbureau Fryslan.nl/monitoren/bereikbaarheid/>

Planbureau Fryslân. (2022b). *De samenstelling en verdeling van inkomens in Fryslân*.

Geraadpleegd op 6-4-2023, van <https://www.planbureau Fryslan.nl/monitoren/inkomen/>

Planbureau Fryslân. (2022c). *Veiligheid en (on)veiligheidsbeleving in Fryslân*.

Geraadpleegd op 6-4-2023, van <https://www.planbureau Fryslan.nl/monitoren/veiligheid/>

Planbureau Fryslân. (2022d). *Beschikbaarheid en betaalbaarheid van woningen in Fryslân*.

Geraadpleegd op 26-4-2023, van <https://www.planbureau Fryslan.nl/monitoren/wonen/>

Planbureau Fryslân. (2023). *Welzijn in Fryslân*.

Geraadpleegd op 6-4-2023, van <https://www.planbureau Fryslan.nl/monitoren/welzijn-in-fryslan/>

PON & Telos (2022). *Prijisplafond verlicht de energierekening; Maar lost toenemende energiearmoede niet op*. Den Bosch: PON&Telos. <https://het-pon.instantmagazine.com/project-2/prijisplafond-energierekening/>

Provincie Fryslân. (z.d.). *Werkgelegenheid naar sector*. Geraadpleegd op 4-4-2023, van https://friesland.databank.nl/Jive?cat_open_code=c116&presel_code=ps77

Provincie Fryslân. (2020). *Factsheet: Friese Bevolkingsprognose 2020*. Geraadpleegd op 1-5-2023, van <https://friesland.databank.nl/Jive/Report?id=prfr20>

Provincie Fryslân. (2022). *Dashboard Prognose Bevolking en Huishoudens*. Geraadpleegd op 1-5-2023, van <https://app.powerbi.com/view?r=eyJrljoiNmNkZjM4ZjctYWE1Yi00OWJlTlJjMDEtNzU1YmY1NTVkoGRkIiwidCI6IjQxNGRIYjViLWQ3ZGYtNGFIYS1hMDI1LTM4MGM5MGU0ZTcxNyIsImMiOjI9>

Werfhorst, H. van de (2015). *Een kloof van alle tijden tussen lager- en hogeropgeleiden?* In: H. van de Werfhorst (red.), *Een kloof van alle tijden. Verschillen tussen lager en hoger opgeleiden in werk, cultuur en politiek* (p. 9-30). Amsterdam: Amsterdam University Press.

ZorgpleinNoord. (2022). *Arbeidsmarkt zorg en welzijn 2022 in Groningen, Friesland en Drenthe*. Geraadpleegd op 4-4-2023, van <https://werkgevers.zorgpleinnoord.nl/kennisbank/arbeidsmarkt-zorg-en-welzijn-2022-in-groningen-friesland-en-drenthe>

Meer weten over dit onderzoek?
Neem contact op met Arlette Bickel,
abickel@planbureau Fryslan.nl

Onderzoekers die mee hebben
gewerkt aan deze publicatie:

Arlette Bickel
Wouter Marchand
Truus de Witte
Tonny Huisink
Sibilla Hoekstra
Jesse David Marinus
Sanne Wierdsma

Planbureau Fryslân
Doelestraat 8a
8911 DX Leeuwarden
(058) 234 85 00
info@planbureau Fryslan.nl
www.planbureau Fryslan.nl

Planbureau Fryslân wordt gesubsidieerd door de provincie Fryslân.

© Planbureau Fryslân, 2023.

Verveelvoudigen is toegestaan, mits Planbureau Fryslân als bron wordt vermeld.